

GİRİŞ

Tarihte geniş bir alana tekabül eden Hakkâri bölgesi, Türkiye'nin Güney ve Doğu ucunun kesiştiği bölümde bulunmaktadır. Coğrafi olarak Güneydoğu Toroslar ile Irak- İran sınırı boyunca uzanan Zagros dağ silsilesinin kesişme alanında bulunan Hakkâri bölgesi, dağlık geniş bir bölge olup; güneyinde Erbil ve Musul ovalarının bulunduğu Mezopotamya düzlükleri, kuzeyinde ise kadim Azerbaycan ve Ermeniyeye platosu bulunmaktadır. Hakkâri'nin sarp ve zorlu bir coğrafyaya sahip olması, tarih boyunca çeşitli imparatorluk ve devletler tarafından yönetim altına alınmasını zorlaştırdığı gibi bağımlılığının da çok yüzeysel kalmasını sağlamıştır. Coğrafyanın bu etkisinden dolayı bölge halkı sosyo- politik olarak aşiretler halinde örgütlenmiştir. Hakkâri bölgesi ile ilgili tarihi veriler en azından X. yy'a kadar oldukça sınırlıdır. Bu durum bölgede çok az arkeolojik çalışma yapılmasından kaynaklandığı gibi bölgenin coğrafyası itibari ile izole olmasından dolayı tarihçi, gezgin ve coğrafyacıların çok az uğradığı bir mekân olmasından da kaynaklanmaktadır. X. yy'dan itibaren bölgede siyasi hareketliliğin artması ile İslam dünyasında Hakkâri ile ilgili bilgilerde gözle görülür bir artış olmuş ve bu durum Hakkâri beylerinin 12. yy'dan itibaren ortaya çıkıp bölge siyasetinde yerini almalarıyla beraber daha da artmıştır. Hakkâri beylerinin; Osmanlı Devleti ve Safeviler arasındaki stratejik konumlarından dolayı iki devlete ait arşiv belgelerinde bölge ile ilgili oldukça fazla tarihi veri yer almıştır. Ayrıca Hakkâri beyleri de kâtipleri aracılığı ile tarihleri ile ilgili eserler yazmaya başlamışlardır. Son olarak Nesturiler ile ilgili çalışmalar yapmak üzere XIX. yy'ın başlarından 1914 yılına kadar Hakkâri bölgesinde bulunan batılı misyonerler tarafından da oldukça zengin bir arşiv oluşturulmuştur.

1. HAKKÂRİ

1.1. Hakkâri Bölgesinin Coğrafi Sınırları

Tarihte şimdiki il sınırlarından çok daha geniş bir bölgeye tekabül eden Hakkâri; güneyde Musul, kuzeyde Van Gölü kıyıları; batıda Cizre ve doğuda Urmiye Gölü'ne kadar olan dağlık bölgeyi kapsamaktaydı. Günümüzde Hakkâri tarihi coğrafyasının bir kısmı; Türkiye'de Van ve Şırnak illeri, İran'da Garbı Azerbaycan ve Irak'da Duhok illeri sınırları içerisinde kalmıştır. Emeviler ve Abbasiler döneminde Hakkâri bölgesi Müslümanların idari taksimatına uygun olarak kuzey tarafı Ermeniyeye, güney tarafı Cezire (Diyar-ı Rabia) ve kuzeybatı bölgesi Azerbaycan bölgesi içerisinde sayılmıştır. Bu idari yapılanma içerisinde bu bölge ile ilgili olarak Hekari ve Zozan isimleri kullanılmıştır.

Hakkâri (الهكارية) ismi ilk olarak Vakıdî'ye (ö: 822) ait eserlerde geçmektedir. Coğrafyacı Yakut el- Hamevi (ö: 1229) "Mu'cem-ul Buldan" isimli eserinde Hakkâri hakkında şöyle demektedir: "İbn-i Ömer Ceziresinde Musul'un üstünde bulunan belde, nahiye ve köylerden oluşan bir bölgedir. Hakkâri denilen Kürtler burada meskûndur". Zozan hakkında da şunları söyler: "Ermeniyeye dağları, Ahlat, Azerbaycan, Diyar-ı Bekir ve Musul arasında güzel bir bölgedir." Ardından İbn-i Esir'den alıntı yaparak devam eder: "Zozan, İbn-i Ömer Ceziresinde Dicle'nin doğusunda bulunan geniş bir bölgedir. Hududu Musul'dan Ahlat'a iki gündür. Sınırı Azerbaycan bölgesindeki Selmas ile son bulur. İçinde çok sayıda muhkem kale bulunur." Hakkâri bölgesinin merkezi olan Culemêrg (Çölemerik) (الجولميرك) ismi ise ilk olarak ebu'l- Ferec b. Harun el- Meleti olarak bilinen Bar Hebraeus'un (ö. 1286) "Tarih'uz-Zaman" isimli eserinde geçer.



Hakkari Şehir Merkezi

1.2. İsmi'nin Menşei

Hakkâri bölgesinin ilk merkezi İmadiye (Duhok'un ilçesi) olarak da bilinen Aşeb kalesidir. Daha sonra ise Culemêrg, bölgenin merkezi olmuştur. Hakkâri ismi geniş bir bölge için, Culemêrg ise bu bölgenin merkezi olan şimdiki Hakkâri kent merkezi için kullanılmıştır. Hakkâri ismi etimolojik olarak "her" ve "kari" kelimelerinden meydana gelmiştir. "Her", hep anlamında; Kari ise "ebilmek, gücü yetmek" anlamına gelen "karîn" fiili kökünden olup "edebilenler, güçlü, kuvvetli" manasına gelmektedir. Cu-le-mêrg kelimesi de Cu (su arkı, kanal), le (de, da edatı) ve mêrg (çayır, mera) kelimelerinin birleşmesi ile oluşmuş olup; su arklarının dolandığı mera anlamına gelmektedir.

2. YAZILI TARİH ÖNCESİ DÖNEMDE HAKKÂRİ

Hakkâri coğrafyası sahip olduğu derin vadiler, su kaynakları ve nehirler, bitki çeşitleri, ormanlar ve yabani hayvanlar sayesinde ilkel insanın; barınma, korunma ve yeme-içme gibi en temel ihtiyaçlarını karşılayabileceği uygun

bir yaşam alanı olmuştur. Bu nedenle yazılı tarih öncesi çağlardan bu yana, ilkel avcı-toplayıcı insan topluluklarının yaşadığı yerlerden biridir. Yörede yapılan araştırmalar, bu topraklarda MÖ 100.000- 40.000'lere tarihlenen orta Paleolitik dönemden başlayarak kısa süreli yerleşmeler olduğunu ortaya koymaktadır. Kılıç Kökten, 1961'de Yüksekova'da bulunduğu Obsidyen- Volkanik cam gereçlerinden yola çıkarak bölgedeki ilk yerleşmelerin bu döneme ait olduğunu belirlemiştir. Hakkâri bölgesindeki Geverok (Yüksekova), Mezraa (Beytüşebap), Tırışın (Çatak) ve Warê Mêri ve Han (Çukurca) bölgelerinde kayalar üzerine işlenmiş binlerce insan ve hayvan resimleri ile çeşitli motifler tespit edilmiştir. Bunlar Türkiye ve Yakın Doğu'nun en büyük açık hava müzesini oluşturmaktadır. Bu kaya resimlerinin genel bir değerlendirme ile günümüzden önce 9000- 4000 yılları arasında yapıldığı anlaşılmaktadır.

2.1. Hurri Kökenli Boylar

Hız. Nuh'un gemisinin Cudi Dağı'na oturmasından günümüze kadar Hakkâri bölgesi kesintisiz bir yaşam alanı olmuştur. Hakkâri

bölgesinin ilk sakinleri MÖ. 3000 yılından itibaren burada yaşayan Hurri kökenli boy ve aşiretlerdir. MÖ. XIII. yy'da Hurri- Mitani Devleti'nin zayıflamasıyla Hurriler bölünmeye başladı. Hakkâri bölgesinde bulunan altın, gümüş, simli kurşun, bakır, demir, kükürt ve arsen yatakları hem Mezopotamya hem de Doğu Anadolu'da kurulan uygarlıklar için her zaman önemli olduğu için bu bölgedeki maden kaynaklarına sahip olmak isteyen Asur kralları bu küçük beylikleri hâkimiyetleri altına almak istemişlerdir. Bu dönemde Hurri kökenli Nairi, Habhi, Şupria ve Hubuşkia'lı prensler Asurlulara altın, gümüş, kurşun, bakır ve demiri haraç olarak vermişlerdir. Asurluların; Nairi (nehirler ülkesi) ve Uruatri (dağlar ülkesi) ülkesi adını verdikleri bu bölge halkı ile Asurlular arasında MÖ. XIII'den IX. yy'ın ortalarına kadar bu mücadele devam etti. Bu mücadeleler Asur yazıtlarında betimlenmiştir. Bu yazıtlara göre bu bölge, "Nairi Ülkeleri" adı altında bazen 43 bazen de 60'a ulaşan ve Asurluların (Sarrani) dediği yöneticiler tarafından yönetilmiştir. Asur kralı I. Salmanassar'ın (MÖ 1274-1245) bir yazıtında şöyle denilmektedir: "Uriadri ülkesi ayaklandı. Ordumu harekete geçirdim ve güçlü dağ kalelerine doğru sefere çıktım". Başka bir yazıtta ise: "sekiz ülkeyi ve bunlara ait askeri güçleri ele geçirdim. 51 kenti zaptettim, yaktım, mallarına haraç olarak el koydum. Tüm Uriadri ülkesini üç günde Tanrım Assur'un ayaklarına dize getirdim." I. Salmanassar'ın oğlu I. Tukulti Ninurta'ya (MÖ 1244-1208) ait bir yazıtta da şöyle denilmektedir: "Patikalardan benden önce hiçbir kralın bilmediği, yolu olmayan uzak dağları geçtim. Nairi ülkesinin 43 kralı savaşmak için karşıma dikildi. Onlarla savaştım ve saltanatlarına son verdim." Yine Asur kralı I. Tiglat Pileser (MÖ. 1114-1076) "Nairi Ülkelerininin 60 kralını, kendilerine yardıma gelenlerle beraber Yukarı Deniz'e (Van Gölü) kadar kovaladım" demektedir. Bu yazıtlardan anlaşıldığı gibi bu seferlerin düzenlendiği Uruadri ve Nairi diye tabir edilen bölgeler Van Gölü'nün güneyine düşen dağlık Hakkâri bölgesine tekabül etmektedir. M.Ö. IX. yy'ın başlarından itibaren Asurluların güneyden gelen saldırılarına karşı koymak üze-

re Hurri kökenli Uriatri ve Nairi kökenli boy ve oymaklar birleşerek Urartu devletini kurdular.

2.2. Uruatri - Nairi ve Hakkâri

Tuşba (Van) merkezli Urartu devletinin kurulmasıyla Hakkâri bölgesi Musul (Asur) ve Tuşba (Urartu) arasında savaş arenasına döndü. MÖ. IX. ve VIII. yy'lara kadar bölge birçok kez Asurluların saldırısına uğradı. MÖ. IX. yy'ın başlarından itibaren Hakkâri bölgesi çivi yazılı Asur kaynaklarında Hubuşkia Ülkesi olarak adlandırılmaktadır. Bu isim Asurlular tarafından verildiğinden yöre halkının hangi ismi kullandığı bilinmemektedir. Hubuşkia ismi Asur kralı II. Tukulti Ninurta (MÖ 890-884) döneminden itibaren kullanılmaya başlanmış ve MÖ. 879'da davet edilen diplomatlar arasında sayılmıştır. Asur kralı III. Şulmanu- Aşerid (MÖ. 858- 824) bölgeye 5 sefer düzenlemiş, Hubuşkia ve çevresindeki birçok kenti yakıp yıkmış ve Hubuşkia kralı Kaki'nin güçlü kalesi Silaia'yı zaptetmiştir. II. Sargon'da MÖ. 714'de Hubuşkia kralı İanzi'yi huzuruna kabul etmiştir. Son olarak Hubuşkia adı Aşşur- Ahaidin (MÖ. 680- 669) döneminde geçmektedir. Urartu Devletinin kurulması ve Hubuşkia'nın da ona bağlanması ile artık Asurlular karşısında güç kazanarak maden haracı vermeyi bırakmışlardır. Urartular ve Hubuşkia kralları döneminde Hakkâri bölgesinde yüksek düzeyli bir uygarlık ortaya çıkmıştır. Bu bölgedeki zengin maden yatakları ve bunlardan yapılan üretim bu uygarlığın gelişmesinde en önemli amillerden biri olmuştur. Yine bu bölgede bulunan kaleler, dev evleri, su bendleri, yollar, yayla kentleri vb. mimari yapıtlar, günlük yaşamda kullanılan metal araçlar ve süs eşyaları bu uygarlığın ulaşmış olduğu seviyeyi göstermek açısından önemlidir. Bu bölgede sadece hayvan besiciliği ve maden üretimi değil aynı zamanda gelişmiş sulama tesisleri ile tarıma da büyük önem verilmiştir. Şimdiye kadar tespit edilen 30'dan fazla sulama tesisi bunun göstergesidir.

Hakkâri bölgesinde yeterli arkeolojik çalışmaların yapılmamasından dolayı kayıtlarda



Hakkari Stelleri

geçen Hubuşkia, Ukku, Uasi, Muşaşir ve Tuşba'yı (Van) Muşaşir ve Güney Urmiye kıyılarına bağlayan Ordu Yolu vb. yerlerin tam olarak nereye tekabül ettikleri kestirilememektedir. Buna rağmen Hubuşkia'nın Hakkâri merkeze, Uasi bölgesinin Hırvata yakınlarındaki Urşe köyü kalıntılarına, Muşaşir'in Yüksekova'daki Mıçıçır köyüne ve Ordu Yolu'nun da Van- Yüksekova- Şemdinli güzergâhı üzerinden Revandız'a ulaştığı iddia edilmiştir.

2.3. Hakkâri Stelleri ve Mezar Odaları

Hakkâri kent merkezinde 1997-2000 yılları arasında yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen bulgular arkeoloji dünyasında büyük bir

heyecan yarattı. 1998 yılında Hakkâri Kalesinin kuzeybatı eteklerinde on biri erkek savaşçılara ve ikisi kadınlara ait olmak üzere 13 adet dikme taş (stel) bulundu. MÖ. 1450 ile 1000'li yıllar arasında tarihlenen ve yerel bir dağ hanedanlığına ait olduğu düşünülen bu stellerin ölmüş ataları anmak için bir tür mezar taşı olarak yapıldığı tahmin edilmektedir. Bilindiği gibi insan biçimli taş stel dikme âdeti Hint- Avrupa kökenli halkların doğudan batıya göçleri ile beraber görülmeye başlanmıştır. 1999 yılında bu stellerin 19 metre kuzeyinde bir mezar odası bulunmuş olup bu mezar içerisinde 75 kadar insana ait kemikler ile beraber çok sayıda çanak-çömlek, madeni, kemik, taş ve pişmiş topraktan oluşan günlük kullanım aletleri bulunmuştur.



Bu kemiklerin MÖ. XIX ve XVII. yüzyılları arası- na tarihlendiği saptanmıştır. Yine 1997 yılında Gazi mahallesinde ikinci bir mezar odası bulun- muştur. Mezarda 11 kişiye ait iskelet ve günlük yaşamda kullanılan aletler bulunmuştur. 2000 yılında arkeolojik çalışmaların aniden durdu- rulmasıyla bu arkeolojik bulguların tam anla- mıyla kimlere ait olduğu sarahatle saptana- mamışsa da bunların Hurri kökenli Turukkular ile bir ilgisi olduğu düşünüldüğü gibi Hubiškia prenslerine ait olduğu da söylenmiştir.

Asur ve Kimmer saldırıları sonucu za- yıflayan Urartuların MÖ. 560 yılında Medlerin saldırısı sonucu yıkılmasıyla birlikte bölge sıra- sıyla; Medler (MÖ. 585-550), Persler (MÖ. 550-

331), Büyük İskender (MÖ. 331-323), Atropo- ten Satraplığı (MÖ. 323-312), Selökidler (MÖ. 312-82), Tigran (MÖ. 82-66), Roma- Part (MÖ. 66- MS. 193), Arsaklılar MS. 193-297), Sasani- ler (297-627) gibi devletlerin egemenliği altına girmiştir. Fakat bu devletlerin dağlık Hakkâri coğrafyasına ne kadar nüfuz edebildikleri belli değildir.

2.4. Kardukhlar ve Hakkâri

Hakkâri bölgesi hakkında bilgi veren en önemli kaynaklardan birisi Xsenophon'a ait "Anabasis" isimli eseridir. MÖ. 400 yıllarında Pers kralı II. Dara'nın ölümünden sonraki kar- deş kavgasında Artakserkes'e karşı küçük kar-

deği Kyros'u destekleyen Yunanlı kuvvetlerin içerisinde bulunan Xsenophon, Erbil yakınlarında yapılan savaşta Kyros'un öldürülmesinden sonra "Onbinlerin Dönüşü" adını verdiği bu yenik Yunan ordusunun ülkelerine dönmek için geçmek zorunda olduğu dağlık Hakkâri bölgesinde karşılaştıkları olayları eserinde anlatmıştır. Bu güzergâhın Botan Çayı veya Zap Suyu olduğuna dair farklı görüşler olmasına rağmen Xsenophon bu nehrin doğusunda kalan bölgenin Kadukh halkının ülkesi olduğunu bildirdiği için her halükarda burası dağlık Hakkâri coğrafyasına tekabül etmektedir. Xsenophon, Ermeniler ve Persler ile komşu olup Pers egemenliğini tanımayan ve son derece savaşçı bir halk olan Kardukhlar'ın Yunanlılardan daha kullanışlı ve rahat evlerde yaşadıklarını, gelişmiş bir sanat, askeri ve tarımsal teknik aletlere sahip oldukları gibi pek çok ayrıntıyı yazmıştır. Xsenophon'un bahsettiği Kardukh bölgesi Tevrat'ta da Kardü, Kardö, Kardunya, Kurdanayta, ve Kardun şeklinde Van Gölü ile Musul arasındaki bölge için kullanılmıştır.

3. İSLAM DÖNEMİNDE HAKKÂRİ

3.1. İslam'ın Hakkâri Bölgesine Gelişi

İslam'ın ortaya çıkışından kısa bir süre önce 627'de bölge Sasanilerin elinden çıkıp Bizans yönetimine geçen Hakkâri'nin fethi Vakıdî tarafından ayrıntılı bir şekilde aktarılmıştır. İlk olarak İslam orduları Ra'sulayn (Serekani) ve Karkisya bölgelerini muhasara ettiğinde buraların hükümdarları olan Şehriyaz ve Ermanus'un yardım istediği kişiler arasında Hakkâri emiri Hür b. Salih'in ismini anar. İyaz b. Ganem, Cizre'ye yöneldiğinde buranın hâkimi Hür b. Salih el- Hakkâri, İslam'ın çağrısına olumlu cevap vererek Müslüman oldu. Bu emir halkı ile Müslümanlar arasında sulh antlaşması düzenleyerek İslam'ı öğretecek muallimler istedi. Bu dönemde Cizre'den ülkesini yöneten emirin elinde pek çok kale vardı. Böylece Hakkâri bölgesinin tamamı 639 ve 640 yıllarında Müslümanların denetimine geçti. Musul'un doğusundan Salmas ve Urmiye'ye kadar olan güney ve kuzey-

doğu bölgeleri ise Utbe b. Furked es- Sülemi tarafından 641'de fethedildi.

3.2. Emeviler ve Abbasiler Döneminde Hakkâri

Emeviler döneminde (681- 750) Hakkâri bölgesinin bağlı olduğu Musul, Emevi ailesinin önemli simalarından Said b. Abdulmelik ve Muhammed b. Mervan b. Hakem gibi valiler tarafından yönetildi. Bu sonuncusu son Emevi hükümdarı II. Mervan'ın babasıdır. Abbasiler (750-1258) döneminde de Musul güçlü valiler tarafından yönetildi. VIII. yy'dan itibaren bölgede huzursuzluklar baş göstermeye başladı. Cafer b. Fehercis Dasını (838), Davud b. Rehzad el- Kurdi (890), Muhammed b. Bilal el- Hezbani (906) gibi Musul'un kuzeyindeki aşiretler birçok isyan gerçekleştirdiler. Abbasilerde merkezi yönetimin zayıflamasıyla Musul'a hâkim olan Hamdaniler (929-991) Hakkâri emirleri ile akrabalık bağları kurarak bölge üzerinde etkinlik kurmaya çalıştılar. Erdemışt, Za'feran, Kawaş ve Şabaniye kalelerini ele geçirdiler. Fakat Aşeb, Hıror, Cediye, Gırsora gibi kaleler Hakkâri emirlerin elinde kaldı. Buveyhiler (932-1062) Abbasilerin merkezi Bağdat'ı aldıktan sonra 945 ve 948 yıllarında Musul'u yöneten Hamdaniler üzerine iki sefer düzenlediler. Hakkâri emirleri bu savaşlarda Hamdanilere yardım etti. 979 yılında Hakkâri kaleleri üzerine yürüdüler. Hakkârililer kışın yaklaşmasından dolayı kalelerinde savunmaya geçtiler. Fakat günler geçtikçe kar yağmadı ve muhasara da uzadıkça uzadı. Bunun üzerine Büveyhi emiri Alaudevle'nin eman vermesi sonucu teslim oldular. Teslim olmalarından bir gün sonra kar yağdı. Büveyhiler sözlerinde durmayarak Hakkâri emirlerinin hepsini Musul ve Me'lesa arasında darağacına astı. Hakkâri bölgesinde büyük tahribatlar yapıldı. 984 yılında Hakkâri Kürtleri Musul'a saldırarak yağma faaliyetinde bulundular. Büveyhilerin Musul üzerindeki etkisi 990'a kadar devam etti. Bu tarihten 1095 yılına kadar Musul Ukaylilerin elinde kaldı.



Kaya Resimleri / Geverok Vadisi

3.3. Büyük Selçuklular Döneminde Hakkâri

Orta Asya'da kurulan Selçuklu Devleti'nin bölgeye tam olarak yerleşmesinden önce Oğuz boyları Horasan ve İran üzerinden bölgeye akmaya başladılar. Yağma ve talan faaliyetlerinde bulunan Oğuz boyları gittikleri her bölgedeki Müslüman halklar için çok ciddi sorunlar çıkardılar. Revadi hükümdarı Vehsudan, Oğuzların ileri gelenlerinden bir bölümünü öldürünce Urmiye'deki Oğuzlar buradan kaçarak 1040'ta Hakkâri bölgesi üzerine saldırdılar. Hakkâri bölgesine giren Oğuzlar, Hakkârililer ile yapılan savaşta onları yenerek obalarını ve mallarını ele geçirip kadın ve çocuklarını esir aldılar. Ancak daha sonra bölgenin içerisine doğru ilerleyince bölge halkı onlara saldırarak mağlup ettiler. Aralarında önemli Oğuz liderlerinin de olduğu yüz kadar kişiyi de esir aldılar. Bunun üzerine kalanlar dağılarak etrafa kaçtılar. Oğuzlar 1042'de Zozan üzerinden Cizre'ye geçerek Musul'u işgal ettiler. Bunun üzerine Ukayliler,

bölgedeki aşiretlerin yardımıyla Oğuzları yenerek dağıttılar.

Büyük Selçuklular 1056'da Musul'u yönetimleri altına aldı. 1095 yılından 1127 yılına kadar içinde Hakkâri'nin de bulunduğu Musul ve Cezire bölgesi Selçuklu valileri tarafından yönetildi. Özellikle bu valilerden Küyüş Bey döneminde 1115 yılında Hakkâri ve Zozan bölgesindeki kaleler ele geçirildi. Çok sert bir politika izleyen valinin korkusundan Kürtler daha içerdeki sarp bölgelere sığındılar. Aslında Büveyhilerin yıktığı kaleleri yenileyip başka kaleler de inşa eden Hakkâri emirleri Musul valilerini korkutmaya başlamışlardı. Fakat bu saldırılar ile etkinlikleri azaldı.

3.4. Zengi Atabeyleri ve Hakkâri

Musul'da Selçuklu komutanlarından İmadeddin Zengi tarafından kurulan Zengi Atabeyleri (1127-1222) döneminde Musul'un kuzeyindeki Hakkâri bölgesinde birçok kaleye

sahip üç önemli yönetim vardı. Bunlar; Akre ve Şuş bölgelerinde Hamidi, Aşeb ve Culemêrg bölgelerinde Hakkâri ve şimdiki Zaho ve Beytü-şebab bölgelerinde Mihrani beyleri idi. 1133'te Abbasi halifesinin Zengilere ait Musul'u kuşatmasında bu emirlikler halife ordusuna yardım ettiler. İmadeddin Zengi bölgede hâkimiyetini pekiştirip Haçlılara karşı siyasî ve askerî mücadele başlatmak istiyordu. Bunun için bölgedeki Arap, Kürt ve Türkmenlere ait emirlikleri yönetimi altına almak istedi. Bu amaca uygun olarak 1133 yılında Akre ve Şuş bölgelerini Hamidilerden aldı. Bunun üzerine Zengi'nin zararından emin olmak isteyen Hakkâri emiri Ebu'l- Hayca Abdullah b. Halil b. Merzuban Meştub el- Hakkari, 1133 yılında Aşeb kalesinden (Duhok ile İmadiye arasında bulunan Sersing'e 6 km. uzaklıktaki Aşewa'da bulunmaktadır) çıkarak Musul'da Zengi'yi ziyaret etti. Ebu'l- Hayca, küçük oğlu Ali'yi kendi yerine Aşeb Kalesinde, büyük oğlu Ahmed'i ise Nişe kalesinde bırakmıştı. Hakkâri emiri aynı yıl içinde Musul'da ölünce Nişe kalesinde (Hakkâri'nin Işıklı köyü) olan büyük oğlu Ahmed, babasının yerine geçmek için Aşeb kalesine hareket etti. İki kardeş arasındaki ihtilafı fırsat bilen Zengi, Aşeb kalesini ele geçirdi. Ali ve abisi Ahmed'in akıbetleri hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Fakat Ahmed'in oğlu Ali, Selahaddin'i Eyyubi'nin meşhur kumandanlarından Seyfeddin Ali b. Ahmed el- Meştub el- Hakkâri'dir. 1133-1142 yılları arasında Hakkâri kaleleri üzerine düzenlenen seferlerde Gırsora, Nêrwe, Gocice, Nişe ve Celbab kaleleri alındı. 1242'de Aşeb kalesi yıkılarak şimdiki İmadiye kalesini kuruldu ve oraya idareciler atandı. Zengi aynı zamanda Mihranilere ait kaleleri de zabtetti. Seyfeddin Gazi de babasının siyasetini takip ederek 1146'da büyük bir ordu ile Hakkâri'nin daha iç bölgelerinde kalan Hırur, Gırsora, Melesi, Maberma, Babuxa, Bakza ve Nisbas kalelerini ele geçirdi.

3.5. Selahaddin'i Eyyubi ve Hakkâri

Haçlı seferleri (1096-1187) neticesinde haçlılar Filistin, Suriye ve Anadolu'nun önemli bir kısmında etkinlik kurmuşlardı. Büyük Sel-

çuklular (1130-1162) ve Zengiler (1127-1222) döneminde Hakkâri'de iki önemli şahsiyet sivilmişti. Bunlardan Şeyhu'l- İslam Ali b. Ahmed b. Yusuf el- Hakkâri (ö. 486/1094), Dêriş köyünde kurduğu zaviye ile ve Şeyh Adi b. Müsafir el- Hakkâri (ö. 557/1162) ise Laleş'te kurduğu Adevi tarikatı tekkesi ile bölgede ciddi bir ilmi ve kültürel canlanma gerçekleştirmişlerdi. Bu iki mektepten yetişen birçok âlim, komutan ve emir bölgede önemli roller üstlendiler. Özellikle Selahaddin-i Eyyubi'nin haçlılara karşı yaptığı savaşlarda Selahaddin'in etrafında Hakkâri'li birçok savaşçı toplandı. Selahaddin'i Eyyubi, önce Fatımilere daha sonra haçlılara karşı mücadeleye girişti. Eyyubi Devletini kuran Selahaddin'in başkomutanı Hakkâri emirlerinden Seyfuddin Ali b. Ahmed el-Meştub el-Hakkâri idi. Bu emir Akka kalesini Fransız, İngiliz ve Alman ordularından müteşekkil haçlı ordusuna karşı cesaretle savunmuştur. Yine Selahaddin'in baş danışmanı Ziyauddin İsa b. Muhammed el-Hakkâri olup, Mısır'ın fethine katılmış ve Şirkuh'tan sonra Selahaddin'in sultan olmasında büyük rol oynamıştır. Büyük bir cesarete ve askeri dehaya sahipti. Hakkârililer, Selahaddin ile beraber Şam ve Mısır bölgelerine yayılarak büyük bir nüfuz elde ettiler. Şam, Halep, Humus, Rakka, Kudüs ve Kahire gibi birçok yerde Memluklerin son dönemine kadar önemli sayıda Hakkâri emir, vali, naib, komutan, kadı ve âlim yaşamıştır.

3.6. Moğol İstilasası ve Hakkâri

Ortaçağ'da İslam dünyasını olumsuz etkileyen en önemli olaylardan birisi Moğol istilasası olmuştur. Mısır dışında İslam âleminin tamamını yönetimleri altına alan Moğol deryası içerisinde küçük bir ada gibi duran Hakkâri bölgesi birçok kez Moğol istilasına uğradı. İlk olarak Moğollara karşı Anadolu Selçuklu sultanı II. İzzeddin Keykavus'un yardımına giden Hakkâri emirlerinden Şerafeddin Ahmed b. Balas ve Şerafeddin Muhammed b. Şeyh Hasan 1257'de Moğollar tarafından öldürüldüler. Moğol sultanı Hülagu, 1258'de Bağdat'ı ele geçirerek Abbasi Devleti'ne son verdi. Bu esnada Moğol askerle-

ri Şerafeddin Celali adında bir emir ile birlikte Culemêrg bölgesine saldırdı. Hülagu, Bağdat'ı aldıktan sonra Hakkâri'nin doğusundaki Merağa'yı başkent edindi. 1259'da Şam diyarını almak için ordusu ile beraber Merağa'dan hareket ederek Van- Aladağ üzerinden Hakkâri dağlarına girdi. Orada buldukları herkesi öldürerek Cizre'ye vardılar. Bütün bunlardan anlaşıldığı gibi Hakkâri emirleri Moğollar tarafından çepeçevre sarılmalarına rağmen onlara boyun eğmemişlerdi. Moğollar 1260'da Mısır Memluk Sultanı Baybars ile yaptıkları Ayn Calut savaşında yenildikten sonra durdurulabildiler. Bu yenilgiden sonra Moğollara tabi olmak istemeyen emirler Mısır'a giderek Sultan Baybars'ın yanına koştular. Bu emirlerden birisi de 1262 yılında Mısır'a giden Hakkâri emiri Mir Seyfeddin Mengelan b. Ali el- Hakkâri idi. Bu emir oğulları Esededdin Musa, Taceddin Ali ve yeğeni Fahreddin Ali'den (Berazgır kalesi emiri) oluşan 300 atlı ile birlikte Sultan Baybars'a katıldılar. Hakkâri beyleri Moğollara boyun eğmedikleri için Memlukler tarafından oldukça iyi karşılandılar. Sultan Baybars, ona Mısır'da kalmak ya da Erbil'in ikta olarak kendisine verilmesi şeklinde iki seçenek sundu. O, Erbil'in kendisine ikta edilmesi teklifini kabul etti. Bunun üzerine Baybars ona hilat giydirip sancak vererek Erbil'e gönderdi. Seyfeddin Mengelan Erbil'e gitti. Ordusuyla şehre saldırdı ve şehirde bulunan Moğol askerlerini katlederek kadın ve çocuklarını esir aldı. Daha sonra 1262'de Erbil yakınlarında Moğollarla yapılan bir savaşta hayatını kaybetti.

4. HAKKÂRİ BEYLERİ VE BEYLERİN KÖKENİ

Hakkâri emirleri etkin oldukları Hakkâri'nin güneyindeki (Duhok ve İmadiye) kadim kalelerini kaybedince XII. yy'ın birinci yarısından XIII. yy'ın ortalarına doğru, kuzeyde daha korunaklı olan Culemêrg'e çekilerek yönetimlerini yeniden kurdular. 1849'da yıkılışına kadar devam eden Hakkâri emirlerinin soyu, yukarıda bahsedilen Mir Seyfeddin Mengelan b. Ali el- Hakkâri'ye dayanmaktadır. Biz bu hanedanı Mengelan olarak isimlendirebiliriz. Bunlardan

önce de Aşeb kalesinde Ebu'l- Hayca b. Abdullah b. Halil b. Merzuban el- Hakkâri'ye (ö. 1133) dayanan başka bir hanedan vardı. Bu hanedanı da Marzuban hanedanı olarak isimlendirebiliriz. Bu iki hanedanın birbirinin devamı olup olmadığı hakkında elimizde herhangi tarihi bir veri bulunmamaktadır.

Hakkâri emirlerinin kökeni ile ilgili bilgi veren ilk kaynak olan Fadlullah el- Ömeri'nin (ö.1348) "et- Ta'rifu bi- Mustalih'iş- Şerif" isimli eserinde şu bilgileri aktarmaktadır: "Kendi dönemimdeki Culemêrg (Hakkâri) emiri İmadeddin b. Eseduddin Musa b. (İmadeddin) Mucella b. (Eseduddin) Musa b. (Seyfeddin) Mengelan'dır. Bu emir nesebi itibari ile Utbe b. Ebu Sufyan el- Emevi'ye ulaşır. Bütün Kürtler kendisine büyük bir saygı duyar ve onu kendileri için bir melik ve hükümdar olarak kabul ederler." Bu bilgileri Mir İmadeddin'in Culemêrg kadısının kendisine göndermiş olduğu bir mektuptan aldığını ifade etmiştir. Buradan anlaşıldığı gibi Hakkâri emirleri ilk olarak Emevi kökenli olduklarını iddia etmişlerdir. XV. yy'dan sonra ise Abbasi kökenli olduklarını iddia etmişlerdir.

4.1. İlhanlılar Döneminde Hakkâri

İlhanlılar adını alan Moğollar ile Memlukler arasındaki çekişmede Hakkâri beyleri Memlukler ile işbirliği yaparak bağımsızlıklarını korudular. Babasının Erbil yakınlarında öldürülmesinden sonra I. Esededdin Musa Akta', Culemêrg'deki kalesine çekilerek birçok kalesini tekrar Moğollardan geri aldı. I. Esededdin ile baş edemeyeceğini anlayan İlhanlılar onunla antlaşma yapmak zorunda kaldılar. El- Ömeri, İlhanlılar ile başarılı mücadelesini şu şekilde anlatır: "Dağ ehli (Hakkârililer) dışında Moğollarla savaş yapabilecek yiğitler kalmadı. Moğollar onları yenme konusunda büyük umutsuzluğa kapıldılar. Anladılar ki okları onlara işlemeyecek. Bunun üzerine mecburen onlarla antlaştılar." İlhanlı tahtına oturan Argon 1286'da 16 bin kişilik bir orduyu Hakkâri bölgesi üzerine gönderdi. I. Esededdin Musa Akta' öldükten sonra oğlu I. Mir İmadeddin Mecli, ondan sonra da onun oğlu



Bay Kalesi

II. Mir Esededdin Musa yönetimin başına geçmişlerdir. El- Ömeri, onun hakkında: “Geniş bir ülkenin sahibidir. Öyle bir dereceye ulaşmıştı ki çağdaşı olan hükümdarlar tarafından kendisine büyük bir önem atfedilirdi, İlhanlı hükümdarları ve Mısır Memlukleri kendisine büyük bir değer verirler ve sözünü dinlerlerdi” demektedir. Melik Esed Camisi'nin bu dönemde yapıldığı düşünülmektedir. Ölümünden sonra yerine el- Ömeri'nin çağdaşı olan oğlu II. Mir İmadeddin Mecli geçti. Onun hakkında da şu bilgileri vermiştir: “Şimdiki mirleri Melik İmadeddin Mecli'dir. Bu emir, ilim ve fazilet sahiplerini pek sever. Memleketine ilim maksadı ile gelenlere büyük değer verir.” Bu dönem Hakkâri beylerinin en parlak dönemlerinden biridir. El- Ömeri: “Bir şah gibi sözü dinlenirdi. Emirlerine itaat edilirdi. İçerisinde birçok kale, belde ve geniş bir halkın olduğu büyük bir hükümdarlığa sahiptir” diyerek bunu ifade etmiştir. Bu dönemde Hakkâri'de Kadı Kudatlık Kurumu kurulmuş olup birçok cami, mescit ve vakfiye yapılmıştır. Bunlardan Van ve Vestan (Gevaş) bölgelerini yöneten II. İmadeddin Mecli'nin amcası İzzeddin Şir b. İmadeddin b. Esededdin'in adı 1315 tarihli bir vakfiyede geçmektedir. Gevaş'ta bulunan Halime Hatun kümbeti (1335) de II. İmadeddin

Mecli'nin kardeşi İzzeddin tarafından yapılmıştır. İlhanlı Devletinin, zayıflayıp yıkılmaya yüz tutması ile Hakkâri emirleri Van bölgesini yönetimleri altına almışlardır. 1507 yılına kadar Van kalesi Hakkâri beylerinin elinde kaldı.

4.2. Timurlular, Karakoyunlular ve Akkoyunlular Döneminde Hakkâri

II. Mir İmadeddin Mecli'nin ölümünden sonra yönetimin başına oğlu I. İzzeddin Şir geçti. 1386 yılında Timur (Doğu) Bayezid şehrini aldıktan sonra Van ve Vestan üzerine yürüdü. Melik İzzeddin Şir iki günlük bir direnişten sonra Van kalesinden indi ve Timur'a bağlılığını bildirdi. Timur Van Kalesi'ni aldıktan sonra İzzeddin Şir'e atalarından miras kalmış olan memleketini eskisi gibi mülkiyet olarak geri verdi ve bunu bir fermana dönüştürerek kendisine verdi. Gevaş'ta bulunan İzzeddin Şir Camii bu dönemde yapılmıştır. İzzeddin Şir'in Muhammed ve Sultan Ahmed adında iki oğlu ile Urmiye bölgesinde hüküm süren Bahaeddin ve Vestan'da hüküm süren Melik Esed isimli kardeşi vardı. Timur'un bölgeden ayrılmasıyla Karakoyunlu Kara Yusuf bölgeyi denetimi altına almaya çalıştı. I. İz-

zeddin Şir ile Karakoyunlular arasında birçok savaş yapıldı. 1398'de Kara Yusuf, I. İzzeddin Şir'i yakalayıp esir etti. Ardından Karakoyunlu askerleri Dêz (Kırıkdağ) Vadisi'ne geçerek Culumêrg'e kadar her yeri yağmaladı, yakıp yıktı. 1420'de Timur'un oğlu Şahruh bölgeye gelerek Karakoyunlu hâkimiyetine son verdi. Bu esnada I. İzzeddin Şir ve oğlu, Şahruh'a bağlılıklarını bildirmiş ve ona yardım etmişlerdi. Şahruh bölgeden ayrılınca Karakoyunlu İskender Mirza, Şahruh'un müttefiki olan I. İzzeddin Şir'e savaş açtı. I. İzzeddin Şir 1423'de vefat edince oğlu Muhammed yönetimin başına geçti. Fakat İskender Mirza aynı yıl onu da öldürdü. Ardından kardeşi Sultan Ahmed ve amcası Bahaeddin Bey de öldürüldü. İskender Mirza, neredeyse Hakkâri beylerine son verecekti. 1425 yılında Van Kalesi'ne saldırdı. Kalede bulunan Sultan Ahmed'in oğlu Melik Esed kaleden çıkmayı başararak Culumêrg'e gitti. Böylece Hakkâri beyleri mutlak bir yok oluştan kurtuldu. I. İzzeddin Şir'in oğlu Muhammed'in Piri Bey ismindeki oğlu 1431'de Van ve Vestan bölgesini Karakoyunlulardan geri aldı. Piri Bey'den sonra Hakkâri yönetimine oğlu II. İzzeddin Şir geçti. Bu emir Uzun Hasan ve oğlu Sultan Yakup döneminde hüküm sürdü. Akkoyunlular arasındaki taht kavgasında Sultan Yakup'un oğlu Baysungur'un tarafını tuttu. Bunun üzerine Süleyman Bijenoğlu isimli Akkoyunlu komutanı Baysungur'un destekçilerini ortadan kaldırmak istedi. II. İzzeddin Şir Bey'in ordusunu yenerek onu esir aldı (1491) ve daha sonra da öldürdü. Vestan'daki (Gevaş) İzzeddin Şir Camii'nin yanındaki medrese bu emir tarafından yaptırılmıştır.

4.3. Şah İsmail ve Hakkâri

II. İzzeddin Şir'den sonra Van'da yönetimin başına geçen oğlu Zahid Bey kendi adına altın, gümüş ve bakır sikkeler bastı. Bu dönemde Şah İsmail Akkoyunlu Devletini yıkarak Safevi devletini kurdu. Anadolu'daki Türkmenler üzerindeki nüfuzunu kullanarak Osmanlı devleti için büyük bir tehlike arz etmeye başladı. Şah İsmail, sünni Kürt beyliklerini ortadan kaldırmayı ve bunların yerine kendi adamları-

nı atamayı düşündü. Bu amaçla 1507 yılında Bayram Bey komutasındaki on bin kişilik bir orduyu Van kalesi üzerine gönderdi. Zahid Bey, 1500 adamıyla beraber aniden kaleden çıkarak Bayram Bey'in karargâhına saldırdı. Hazırlıksız yakalanan Safevi askerlerinden çoğunu öldürdü. Bayram Bey ordusunu toparladıktan sonra Van Kalesi'ni muhasara etmeye başladı. Üç aylık bir muhasaradan sonra Zahid Bey bir gece yarısı kaleden çıkıp Hakkâri bölgesindeki başka bir kaleye geçti. Bu tarihten sonra Hakkâri emirleri bir daha Van kalesinde hüküm süremediler. 1508 yılında Şah İsmail'in yanına giden 11 Kürt emiri tutuklanarak zindana atıldı ve bunların ülkelerinin alınması için askeri kuvvetler gönderildi. Bu meyanda Div Sultan Rumlu, Hakkâri memleketini almak amacı ile görevlendirildi. Fakat bu görevinde başarılı olmadı.

5. OSMANLILARIN BÖLGEYE GELİŞİ VE HAKKÂRİ SANCAĞI

Safevilerin bölgeyi ele geçirmesi üzerine aralarında Zahid Bey'in oğlu Melik Bey'in de olduğu birçok Kürt beyi, İdris-i Bitlisi öncülüğünde bir toplantı düzenledi. Bu toplantıda Osmanlı sultanı Yavuz Sultan Selim'e biat edip Safevilere karşı mücadele konusunda söz verdiler. Zahid Bey 1514'de birçok Kürt Beyi ile beraber Çaldıran savaşına iştirak etmiş ve Tebriz'in alınmasında bulunmuştu. Melik Bey, 1534'de Van Osmanlılar tarafından alınmaya kadar oradaki Safevi kuvvetleri ile çatışma halinde oldu. Fakat Van ancak 1548'de tamamen Osmanlılara bağlandı. Böylece Osmanlı'nın bölgeye tam hâkim olması ile beraber Hakkâri beyleri, Hakkâri sancağı adı altında Osmanlıya bağlandı.

5.1. Zeynel Bey

Zahid Bey öldüğünde ardında iki oğul bırakmıştı. Bunlardan Melik Bey Bay kalesinde, Seyyid Muhammed Bey ise Vestan'da (Gevaş) hüküm sürüyordu. Melik Bey, yeğeni Yakup Bey'in teşviki ile Van valisi İskender Paşa tarafından öldürüldü. Melik Bey'in öldü-

rülmesinden sonra 1551'de Hakkâri sancağının yönetimi oğlu Zeynel Bey'e verildi. Seyyid Muhammed'in oğlu Yakup Bey, Pınyanış Aşiretinin yardımıyla Culemêrg'e saldırdı ve Zeynel Bey'i kaçırmaya mecbur bıraktı. Zeynel Bey, Amêdiye Bey'i Sultan Hüseyin'e sığındı. Sultan Hüseyin'in teşviki ile İstanbul'a gitti. Safevilerin bu durumu kullanmasından korkulması ve Seyyid Muhammed'in Şehzade Mustafa ile İran arasında arabuluculuk yaptığı iddiası nedeniyle Rüstem Paşa, Van valisi İskender Paşa'ya emir göndererek Seyyid Muhammed'in öldürülmesi ve yerine Zeynel Bey'in yönetimin başına getirilmesini emretti. Van valisi Seyyid Muhammed Bey'i yakaladı ve Van Kalesine hapsetti. Fakat oğlu Yakup Bey, Culemêrg'i ele geçirdi. Diğer taraftan Zeynel Bey İstanbul'dan Culemêrg'e doğru gelirken Botan Bey'inin tuzağına düştü. Adamlarının çoğu öldürüldü ve kendisi de ağır yaralandı. Fakat Botan emiri Bedir Bey'in hanımının yardımıyla sayesinde kaçınılmaz bir ölümden kurtuldu. Yaraları iyileştikten sonra Yakup Bey'in yönetimi ele geçirdiğini öğrenince tekrar İstanbul'a gitmeyi düşünürken Rüstem Paşa'nın görevden uzaklaştırıldığını duydu (1553). Bunun üzerine Safevilere sığındı. Rüstem Paşa'nın tekrar veziriazam olduğunu duyunca İstanbul'a gitti. Bu sefer Rüstem Paşa ona iltifat etmeyip kendisine Bosna'da bir zeamet verdi (1555). Zeynel Bey'in Bosna'da kısa bir süre kaldıktan sonra Osmanlı ve İran arasında yeni bir savaş çıktı. Yakup Bey, İranlılar ile yakın ilişki içinde olduğundan Zeynel Bey Hakkâri Beyi olarak atandı. İstanbul'dan Van valisine gönderilen bir emirle Yakup Bey'in yakalanması istendi. Yakup Bey yakalanarak hapisteki babası Seyyid Muhammed Bey ile birlikte öldürüldü. 12 yıl savaşları olarak adlandırılan 1578-1590 arası Osmanlı- Safevi savaşlarında Hakkâri sancağı etkin olarak bu savaşlara katıldı. Bu meyanda 1585 yılında Zeynel Bey, Vezir Osman Paşa öncülüğünde Azerbaycan'ın fethi esnasında Merend şehri yakınlarında vuku bulan bir savaşta öldürülmüş ve ardından 1587 yılında naaşı Culemêrg'e getirilerek yaptırmış olduğu medresenin avlusunda defnedilmiştir.

5.2. Zekeriyya Bey

Zeynel Bey'in vefatından sonra Hakkâri hâkimliğine Zeynel Bey'in oğlu Zekeriya Bey geçti. Zekeriya Bey'in yönetimi üzerinde iki yıl geçtikten sonra Bosna'da bulunan diğer kardeşi Zahid Bey ona karşı çıktı. Harekete geçen Zahid Bey, yönetimi ele geçirmek için Derec (Yüksekova Kışla Tepesi) Kalesine geldi. Yaşananlardan haberdar olan Zekeriya Bey, acele bir şekilde Dizce Kalesini kuşattı ve kardeşi İzzeddin Şir, Zahid Bey ve Zahid Bey'in iki oğlunu öldürdü. Zahid Bey'in oğlu Melik Bey bir fırsatını bularak kaleden kaçtı ve İstanbul'a gitti ve oradan Hakkâri sancağının kendisine verildiğine dair bir hüküm çıkarttı. 1588'de Tebriz valisi Cafer Paşa'ya yazılan bir hükümle Hakkâri'nin Melik Bey'e verildiği ve Melik Bey'in yönetime getirilmesi için emrindeki bir kısım asker ile ona destek olunması emredildi. Bunun üzerine Zekeriya Bey, İmadiye hâkimi Seyyid Han Bey'e sığındı. Melik Bey de Culemêrg'e gelerek yönetime geçti. Fakat iki ay geçmeden halk Melik Bey'in hırsından usandı ve kendisinden yüz çevirerek bir mektup yazıp Zekeriya Bey'e gönderdiler. Melik Bey'in durumunu Tebriz de işitmiş olduğundan onu İstanbul'a gönderdiler. Melik Bey orada öldü. Bunun üzerine Vezir-i Azam Sinan Paşa'nın da desteği ve yardımı sayesinde divandan, Hakkâri sancağının eski usul gereğince "hediye" ödemesi şartıyla Zekeriya Bey'e verilmesi konusunda bir emirname çıkarıldı.

5.3. Yahya Bey

Zekeriya Bey, Hakkâri'yi oğulları arasında paylaştırmıştı. Buna göre Yahya Bey Çatak'ta (Şaxê), Zeynel Bey de Nordız'da hüküm sürüyordu. Elbak'ta (Başkale) ise yeğeni Hasan Bey sancakbeyi idi. En büyük oğlu Yahya Bey, güçlenince Culemêrg'i alarak babasının yerine geçmek istedi (1611). Zekeriya Bey, durumu öğrenince Culemêrg'i tahkim ederek Elbak'a kaçtı. Culemêrg'i kuşatan Yahya Bey, babasının yeni kuvvetlerle Culemêrg üzerine geldiğini öğrenince barışa meyletti ve herkes eski konumuna döndü. Bu dönemde Zekeriya Bey'in etkin-

liği oldukça azalmıştı. Daha sonra Zeynel Bey ve abisi Yahya Bey birleşerek Culemêg üzerine yürümeye karar verdiler. Zekeriya Bey bunu duyunca diğer oğlu şerefhan'ı, şah Abbas'a göndererek yardım talebinde bulundu. Bunun üzerine Van beylerbeyliği, Hakkâri yönetiminin Yahya Bey'e verilmesi için bir hüküm çıkarttı. 1613'de Yahya Bey, Hakkâri beyi olarak atandı. Zekeriya Bey Urmiye'ye kaçtı. Fakat şah Abbas, Zekeriya Bey'e bir yardımda bulunmayınca, o ve oğlu şerefhan tekrar Yahya Bey'in yanına geldiler. 1615'te Osmanlı Devleti Revan'ı almak amacıyla İran'a savaş açtı. Bu meyanda Yahya Bey 1616 yılında kuvvetleriyle Urmiye bölgesindeki Safevi kuvvetlerini vurdu. Van valisi Tekeli Paşa ile beraber Selmas yakınlarında yapılan savaşta Safevilerin Tebriz beylerbeyi Pir Budak Han'ı öldürerek yendiler. şah Abbas'ın Merend'e geldiği duyulunca Tekeli Paşa, Yahya Bey'e haber göndererek şaha doğru gittiğini ve kendisinin de gelmesini istedi. Han Hızır (Zernek Barajı yakınlarında) denilen yerde Yahya Bey, Tekeli Paşa'ya yetişti. 1617 yılı Ramazan'ın 27'sine denk gelen bu tarihte Tekeli Paşa, geç geldiği için Yahya Bey'e hakaret etmeye başladı. Bunun üzerine Yahya Bey hançer ile Paşa'yı vurdu. Bunu gören Van askeri, Hakkâri askerlerine saldırdı. Bu arpışmada Yahya Bey ile beraberindeki ileri gelenlerden bazılarını öldürdüler. Yahya Bey ardında İmadeddin, Tatarhan, Mir Kasım, Süleyman, Rüstem ve şir Bey adında beş evlat bıraktı. Yahya Bey'in öldürülmesinden sonra Zekeriya Bey Culemêg'e doğru gelerek yönetimin başına geçti. Anlaşıldığı kadarıyla ömrünün kalanına sorunsuz olarak devam etti. 23 Mart 1629'da 68 yaşındayken öldü.

5.4. şerefhan ve Mir İmadeddin

Zekeriya Bey'in ölümünden sonra oğlu şerefhan Bey, Hakkâri Beyi oldu. şerefhan Bey, yeğeni İmadeddin'e ehrik Kalesini verdi. İmadeddin, İran ile Osmanlı arasındaki stratejik ehrik kalesine gidince konumunu güçlendirmeye başladı. Ne Osmanlı Devletine ne de Safevilere bağlılığı kaldı. Aksine Hakkâri sanağını şerefhan'dan almak için girişimlere başladı. Bu-

nun için önce Elbak bölgesine saldırıp talan etti. şerefhan, Elbak'ın düşmesinden korktu. Çünkü Elbak düşerse Culemêg çok rahat bir şekilde düşerdi. Bunun üzerine Elbak üzerine çok kanlı savaşlar oldu. şerefhan'ın kuvvetleri dağılınca Elbak halkı, İmadeddin'e tabiiyetlerini bildirdiler. şerefhan, Elbak'ın düştüğünü öğrenince İmadeddin'e karşı tek başına savaşamayacağını anladı. Bu arada Safevi şahı şah Safi 1632 yılında Gürcistan ahalisini baştanbaşa kendisine bağlayarak Tebriz'e geldi. Bunu duyan şerefhan bir adamını şaha göndererek İmadeddin'e karşı yardım istedi. Van'ı almak için eline iyi bir fırsatın geçtiğini anlayan şah, şerefhan'ın ulağına istedikleri yardımı göndereceklerini bunun için Bey'inin ordusunu hazırlamasını söyledi. İmadeddin'e karşı şerefhan'a yardım bahanesiyle sınıra yaklaşan şah, 1633 Eylül'ünde ani bir hücumla Van'a saldırarak İskeleyi aldı. Ardından şerefhan'a "önce Van'ı alalım sonra beraber ehrik'i alırız" diye haber gönderdi. Bu esnada Vali Murtaza Paşa, Van Kalesinde savunmaya geçti. Murtaza Paşa, şerefhan'a mektup göndererek Hakkâri Bey'ine güvenlerinin tam olduğunu söyleyerek yardım istedi. şerefhan çok kötü bir duruma düşmüştü. Bir yandan şah bir yandan da Paşa kendisinden yardım istiyordu. Bu fırsatı çok iyi değerlendiren İmadeddin, Murtaza Paşa'nın yardımına koştu. Safevi ordusu yenildi ve geri çekilmek zorunda kaldı. Murtaza Paşa, şerefhan'a karşı İmadeddin'i Hakkâri Beyi olarak atadı. Van'a gelen İmadeddin 1633'da kışın ortasında Culemêg'e ulaşarak kaleyi kuşattı. Kale düştü ve şerefhan öldürüldü. Sultan IV. Murad, 1635'te düzenlediği Revan seferi dönüşü sırasında İmadeddin'in Osmanlı ile ilişkileri bozulmaya başladı. Bu yıl içerisinde Mir İmadeddin'in Müküs (Bahçesaray) sanağı üzerinde nüfuz kurmaya başladı. Osmanlı yönetiminin o sancaktan çıkmasını isteyen emirlerini dinlemedi. Yönetimden uzaklaştırılması ve yerine amcası Zeynel Bey'in getirilmesi için karar verildi. Fakat İmadeddin hükümden çekilmeyi reddetti ve Osmanlı da onu yönetimden uzaklaştırmaya güç yetiremedi. Ama 1640'da Hakkâri Beyi İmadeddin, Van valisi Hasan Paşa tarafından öldürüldü. Hakkâri halkı arasında Mirema-

di olarak bilinen İmadeddin iyi bir şair olup bazı şiirleri günümüze ulaşmıştır. Yerine Şerfehan'ın oğlu III. İzzeddin Şir geçti. III. İzzeddin Şir döneminde Van'a gelen Evliya Çelebi (1655) Hakkâri'ye gelmemekle beraber seyahatnamesinde Hakkâri hakkında şu malumatları vermiştir: "Van Eyaletindeki azl kabul etmez hükümetleri bildirir. Evvela cümleden şebih Hakkâri hükümeti ali Abbasdan: Van'ın kible tarafında Vestan ve Şatak kalesi aşırı Culemêrg'de sakin olan ulu bir hanlıktır ki 47 bin askere maliktir. Cümlesi metruş, çar derb, muhib, bedçehre, cesur bir kavimdir. Her biri kırk ellişer dirhem tüfek atar. O kadar iyi nişancıdırlar ki pireyi gözünden vururlar. Arkalarında birer Kürt kalkanı, ellerinde gopal dedikleri çevganları vardır. Başlarında alaca serbendleri üzerinde çifte teller ile süslerler. Sonra her birisinin on adamdan dönmesi (korkması) ihtimali yoktur. Hatta Van kulu arasında bir adam gazaba gelip bir hasmına hücum eylese "Hakkâri çelosu gibi pabucu eline giymiş gelir" derler, darbı meseldir. İşte Hakkâri'nin bu mertebe on iki bin tüfek endazı vardır. Savaş esnasında kırk elli bin tüfekçisi olur. Amma bu on bini ulufe aylıklı bahadırlarıdır." III. İzzeddin Şir Bey'in kardeşi Hüsrev Paşa da Pizan Kalesinde (Başkale'de) hüküm sürmüştür. Burada bir medrese kurarak 1663'de vefat etmiştir. III. İzzeddin Şir Bey kırk yıllık bir yönetimden sonra yaşlılık, çaresizlik ve hastalık gerekçeleriyle yönetimden el çektilmiştir. Hakkâri kalesinde kendi adına bir cami inşa etmiştir.

5.5. İbrahim Bey

III. İzzeddin Şir'in ölümünden sonra Hakkâri'nin yönetimi (1691) torununun oğlu olan İbrahim Bey'e verildi. İbrahim Bey, Hakkâri'nin en önemli beylerinden birisidir. Meydan Medresesi 1701'de kendisi tarafından yapılmıştır. İbrahim Bey, Muhammed Bey'in oğludur. İbrahim Bey ve babası Muhammed Bey dönüşümlü olarak beylik yapmışlardır. İbrahim Bey babasının yönetimi döneminde Elbak sancağını yönetmiştir. İbrahim Bey ve babası Muhammed Bey, Van valisi Köprülüzade Abdullah Paşa döneminde İran ile vuku bulan savaşlara etkin

olarak katılmışlardır. İbrahim Bey'den sonra yerine mezar taşında 1780'de öldüğü belirtilen oğlu Abdullah Bey geçti. Abdullah Bey ölünce yönetime oğlu Kerimhan Bey'e geçti. Kerimhan Bey 1784'te yönetimden çekildi. Ardından kardeşi Mustafa (Pertev) Bey geçti. Bu dönem Osmanlı ve İran arasındaki sınır sorunları ve Van valisi Derviş Paşa meselesi nedeniyle karmaşık bir dönemdir. 1803-1817 arasında Rusya ile savaş halinde olan İran, Hakkâri beylerini kendi tarafında olmaya zorlamaya başladı. Hem Derviş Paşa'nın zulmü hem de Abbas Mirza'nın Rusya'ya karşı yardım baskısına daha fazla dayanamayan Hakkâri Bey'i Mustafa Bey 1814'da İran'a tabi oldu. Derviş Paşa'nın Osmanlı Devletine isyan etmesinden dolayı yakalanarak 1819'da idam edilmesinden sonra Mustafa Bey, Van'a gelerek tekrar Osmanlı Devletine tabi oldu. 1822'de oğlu Muhammed Nasrihan Bey, babasına karşı isyan etti ve babasını yönetimden uzaklaştırdı. 1822-1823 tarihlerinde İran, Somay ve Bıradost bölgelerine asker sevk ederek bölgedeki ileri gelenleri ele geçirdi. Böylece bu topraklar fiilen İran'ın denetimine geçti. Muhammed Nasrihan'ın yönetimi bir yıl sürmeden ölünce Mustafa Bey tekrar yönetime geçti. Mustafa Bey 1825'te vefat etti. Bir şiir divanı bulunan Mustafa Bey şiirlerinde "Pertev" mahlasını kullanmıştır. Yerine yönetimde oldukça yetersiz olan İshak Bey geçti. Fakat üç ay sonra görevden azledildi. Bundan sonra Hakkâri yönetimine Mustafa Bey'in torunu Nurullah Bey geçti. Nurullah Bey, Hakkâri'nin en son beyi oldu.

5.6. Hakkâri Beylerinin Sonu

1830'lu yıllara gelindiğinde Hakkâri beyleri eski ihtişamlı günleri geride bırakmıştı. Osmanlı Devletinin 1839'da ilan ettiği Tanzimat Fermanı ile merkezi yönetimin güçlendirilmesi ile iktisadi denetim sağlanması ve yerel iktidarların ortadan kaldırılması sağlandı. Böylece ülkenin her tarafı merkezden atanan memurlar aracılığı ile yönetildi. Bunun sonucu olarak yerel beyler yönetimlerini kaybetti. Ayrıca Tanzimat Fermanı ile Osmanlı tebaası olan



Hakkari Mir Kalesi

Müslüm ve Gayrı Müslimlerin eşit sayılması ile beraber geleneksel olarak Hakkâri Bey'ine bağlı olan Nesturiler vergi vermekten vazgeçtiler. Zaten 1800'lü yıllardan 1914'e kadar Batılı devletler tarafından gönderilen misyonerler aracılığıyla Hakkâri bölgesindeki Nesturiler, komşularına karşı oldukça kışkırtılmıştı. Bütün bunlar yerel beylerin merkezi yönetime ve kendilerine yıllık vergilerini ödemeyi reddeden Nesturiler ile çatışmaya başlamasına neden oldu. Nesturilerin Hakkâri beylerine tabi olmaktan yüz çevirmeleri nedeniyle Nurullah Bey, Cizre emiri Bedirhan Bey'den yardım istedi. Bunun üzerine Botanlı Bedirhan Bey on bin kişilik bir kuvvetle en güçlü Nesturi aşireti olan Tiyariler üzerine yürüyerek birçoklarını öldürdü. Mar Şemun Musul'a kaçarak canını zor kurtardı. Avrupa ülkelerinin, Bedirhan Bey'in cezalandırılması için Osmanlı devleti üzerinde baskı kurması ile Osmanlı devleti bu fırsatı kendi açısından değerlendirmeye çalıştı. 1846'ya geldiğinde Bedirhan Bey, Nurullah Bey ve Han Mahmud liderliğinde Kürt beyleri bir ittifak kurarak Osmanlı Devletine isyan ettiler. 1846'da

Nesturilere yönelik ikinci bir harekât daha yaptılar. Zaten bölgeye sefer hazırlığı içinde olan Osmanlı Devleti, büyük bir ordu göndererek kanlı çatışmalardan sonra Bedirhan Bey ve Han Mahmud'u yakalayıp sürgün etti. Nurullah Bey ise Müşir Osman Paşa'nın çağrısına olumlu cevap verdiği için Hakkâri müdürü sıfatıyla yerinde bırakıldı (1847). 1848'de eski Hakkâri Beyi yeni Hakkâri Müdürü Nurullah Bey isyan ederek Osmanlı yetkililerini epey uğraştırdıysa da yaklaşık bir buçuk yıl sonra isyanı bastırıldı. Nurullah Bey İran hududundaki Berdesor Kalesi'ne çekilmiş, daha sonra kendisi ile Osmanlılar arasında arabuluculuk yapan Nehri Şeyhi Seyyid Tâhâ'nın garantörlüğünde vali Mahmud Esad Paşa'ya 1849'da teslim oldu. İstanbul'a getirildikten sonra Girit'e sevk edildi. 1861 yılında İstanbul'da vefat etti. XII. yy'ın başlarından itibaren 1847'e kadar yönetimleri devam eden Hakkâri beyleri; 24'ü Osmanlı döneminde olmak üzere otuz beş (35) emirden oluşmuştur. Bu tarihten itibaren Hakkâri, merkezden atanan vali, kaymakam veya müdürler tarafından idare edildi.



Kızıl Kümbet Mezarlığı

6. HAKKÂRİ NESTURİLERİ

Bilindiği gibi Hz. İsa döneminde Yahudiler uzun bir süre Asur kolonileri şeklinde yaşadıkları için günlük yaşamda İbraniceden ziyade Aramice konuşuyorlardı. Miladi I. yüzyılda Hıristiyanlığı kabul eden Aramiler kendilerini pagan soydaşlarından ayırt etmek için Süryani ismini almaya başladılar. Daha II. yy'ın başlarından itibaren Havari Thomas'ın öğrencisi Aziz Addai tarafından büyük Zap ve Küçük Zap ırmaqları arasındaki bölgede bir piskoposluk makamı kurulmuştu. Hem baskılardan korunmak hem de inzivaya çekilmek isteyen keşişler için oldukça uygun bir yer olan Hakkâri bölgesinde Hıristiyanlık kuzeyden havari Aziz Bartholomeos (Başkale Albayrak'ta mezarı üzerine kilise yapılmıştır) tarafından ve güneyden de Aziz Addai ve Aziz Mari tarafından yayılmaya başlanmıştır.

Nesturi Kilisesi, 428-431 yılları arasında İstanbul patrikliği yapmış olan Nestorius tarafından kurulmuştur. Günümüzde Doğu Asuri Kilisesi (Assyrian Church of the East) ismini kullanmaktadırlar. Antakya'da eğitim görmüş olan Nestorius, 428'de İmparator II Theodosius tarafından İstanbul'a başpiskopos olarak atan-

dı. 431'de yapılan Efes konsilinde Hz. İsa'nın tek tabiatlı ve Hz. Meryem'in de Tanrı'nın annesi olarak kabul edilmesine muhalefet ettiği için azledilip sürüldü. Bunun görüşlerini kabul edenler Nesturi olarak adlandırılmaya başlandı. Bizans devlet kilisesinin baskısı altında kalan Nesturiler, Sasanilerin sınırları içine çekildiler. MS. 486'da Pers kilisesi Nesturiliği resmen benimsedi. Nesturilerin dini merkezi olan Sasanilerin başkenti Medain, Müslümanlar tarafından fethedilince İslam yönetimi altına girdiler. Abbasiler döneminde patrikhanelerini Bağdat'a taşıyarak tercüme faaliyetlerinde büyük rol oynadılar. Moğol istilasında Moğollar ile iyi ilişkiler geliştirmelerine rağmen Müslüman olan İlhanlılar ve Timurlular döneminde yoğun baskılara uğrayınca patriklik merkezi olarak kullandıkları Tebriz, Merağa, Musul, Urmiye, Alkoş gibi şehirleri terk ederek korunaklı Hakkâri dağlarına sığınmaya başladılar. Hakkâri beyleri ile Osmanlı hâkimiyetine geçmeleri ile beraber Ermeni Milleti sınıfına dâhil edildiler. Hakkâri emirleri özellikle Nesturilerin mahir olduğu duvar ustalığı, maden işletmeciliği, dokumacılık, tarım ve savaşlıklarından istifade etmişlerdir. Nesturilerde İsa tek tabiatlı (sadece tanrı) değildir. O, hem tanrı hem insan (çift tabiatlı, diofizit)'tir. Diğer Hıristiyan mez-

hepleri Meryem'i imtiyazlı bir yere koyarken Nesturiler, Meryem'i sadece mesih ya da insan doğuran veya taşıyan olarak kabul ederler. Hıristiyanlığın insanın doğuştan günahkâr olduğu tezine karşı çıkarlar. Evlerinde ikon, resim, heykel gibi nesnelere bulundurmazlar. Günah çıkarma ve kutsal yağla yağlama ayinleri terk edilmiş olup günah itirafı artık yapılmamaktadır. XIX. yy'da kilise hiyerarşisi 1 Patrik, 1 metropolit (matran) ve 10 piskopos oluşmakta idi. Patrik, Koçanıs'ta iken metropolit Şemdinli'deki Dêra Reş'te (Yayla Mah.) idi. Piskoposluğun 7'si Osmanlı tarafında 3'ü İran tarafındaydı ve her piskopos, bir grup kiliseden sorumluydu. Piskopos öldükten sonra yakınlarından uygun biri piskopos olarak seçilirdi. Geleneğe göre Patrik, metropolit ve piskoposlar bekâr olmalıydı ama diğer kilise görevlileri evlenebilirdi.

6.1. Patriklik Merkezinin Hakkâri'ye Taşınması

Patrik Mar Timotheus II (1318-1332)'den beri Nesturî patriği verasetle belirleniyordu. Patrik evlenemediği için patriklik amcadan yeğene veya kardeşe geçiyordu. Veraset sistemi yerine seçim sistemini savunan bazı piskoposlar 1551'de Patrik Şemun Bar Mama öldüğünde, patriğin yeğeni Denha'nın yerine Piskopos John Sulaka'yı seçtiler. Onun seçilmesi Nesturi Kilisesinde parçalanmaya neden oldu. Seçim ilkesine geçen Nesturiler Şemun XIII. Denkha döneminde (1662-1700) Roma ile ilişkilerini keserek tekrar veraset ilkesine geri döndüler. 1672'de de patrikliği kalıcı olarak Koçanıs'a (Konak Köyü) taşıdılar. Bu tarihten Nesturilerin Hakkâri bölgesini terk etmek zorunda kaldıkları 1915 yılına kadar kitabesinde 1689 yılında tamamlandığı yazılan Mar Şalita Kilisesinin bulunduğu Koçanıs köyü Patriklik merkezi oldu. Bu süre içerisinde 9 patrik görev yapmıştır. Patrikhane merkezi ABD'nin Chicago kentine taşındı. Bir zamanlar sahip olduğu onlarca manastır sayesinde iyi eğitim görmüş keşişler yetiştiren, şehirli ve kültürlü bir halk olan Nesturiler dağlık Hakkâri bölgesine yerleşmeye başladıktan sonra kaliteli eğitim kurumların-

dan mahrum kaldılar ve eski ihtişamlı günlere ait birçok geleneği kaybettiler. XIX. yüzyıla gelindiğinde Nesturi halkın Hıristiyanlığı, inanca bağlı bir tutkudan öteye geçmemekteydi. İlahiyat eğitimi alabilecekleri bir okul ya da manastırları olmadığından ruhani liderlerin neredeyse hepsi derin bir cehalet içerisindeydi. Bu durum misyonerlerin gözünden de kaçmamıştır. Misyonerlere göre bir Nesturi papazın silahlar ile ilgili bilgisi dini bilgisinden çok daha fazla idi. Nesturiler'in bir kısmı bölge halkı gibi aşiretler halinde bir kısmı ise reaya olarak örgütlendiler.

7. TANZİMAT SONRASI HAKKÂRİ

Bölgedeki yerel beylerin kaldırılmasıyla 1852'den sonra Van, Mardin ve Cizre ile birlikte Hakkâri eyaleti adı altında yeniden teşkilatlandırıldı. 1855'te Van eyaleti kurulunca Hakkâri Sancak olarak Van'a bağlandı. Hakkâri sancağına; Hakkâri, İmadiye, Mahmudi, Albak, Çolemerik, Gever, Beytüşşebab, Çal, Nasturi, Diri, Tiyari Ulya ve Sufla kazaları bağlandı. 1856 tarihli salnamede, Hakkâri Van eyaletine bağlı bir sancak merkezi olarak görülmektedir. 1858 tarihinde ise Hakkâri ve Musul iki sancak olarak Van eyaletine bağlandı. Bu durum 1866'ya kadar devam etti. 1866'da Van eyaleti kaldırılarak Hakkâri ile birlikte Erzurum vilayetine bağlandı. 1877'de Van yeniden vilayet olarak kurulunca Hakkâri sancak olarak buraya bağlandı. 1881 tarihinde Hakkâri, yeniden ayrı bir vilayete dönüştürüldü. Ama 1889'da tekrar sancak olarak Van vilayetine bağlandı. Buna göre; Liva Merkezi, Elbak, Gevar, Şemdinan, Mahmudi, Norduz, Çal, Mamurat'ul-Hamid, Beytüşşebab, Oramar ve İmadiye olmak üzere 11 kaza, 50 nahiye ve 1272 köyden oluşmaktaydı. 1890 salnamesine göre Hakkâri; 11 kaza 54 nahiye ve 1272 köy den oluşmaktadır.

1892 Devlet Salnamesi'ne göre, Van Vilayeti; Van Merkez Sancağı ve Hakkâri Sancağından oluşmaktadır. Hakkâri Sancağının 1892'deki merkezi Elbak (Başkale) idi. Aynı salnameye göre, Hakkâri Sancağının kazaları, sırasıyla şunlardır: Elbak, Gever,

1890 Hakkâri Sancağı

Kazalar	Nahiyeler
Culemêrg	Nefsi Hakkâri (39) Silehiyan, Tal ve Dêr (41), Lêwin ve Y. Tiyari (33), Berwari ve A. (Tiyar 3
Elbak	Nefsi Elbak (3), Şkefti (20), Şivélan (20), Arnuş (17), Soratat (33), Kenarburç (15), (Masiro (13), Kevij (13
Gevar	(Pırxulki (48), Êleder (24), Dıri (27), Bilécan (27), Malbibî (24
Şemdinan	(Nefsi Şemdinan (2), Zerza (44), Gerdi (22), Herki (44), Humaro (17
Mahmudi	(Nefsi Mahmudi (59), Mukuri (25), Milan (12), Takori (16), Yezidi (13), Şemsiki (12
Nordız	(Alan (48), Şıdan (23
(Çal (Çukurca	(Pınyanış (10), Tuhub (8), Ertuş (8), A. Tiyar (6), Y. Tiyar (8), Dêz (10
Mamuret'ul- Hamid	(Uriyan (25), Akçakale (9
Oramar	(Cilo (24), Ştazın (10
İmadiye	Nefsi İmadiye (76), Berwari Bala (53), Berwari Jéri (41), Rékan (58), Nérwe (32), (Davudiye (124
Beytüşşebap	(Guli (6), Sındi (9), Gewdan (5), Goyan (5), Mamxuran (5), Jirki (6), Pirozan (10

1891 yılında sancak olan Hakkâri 11 kaza 49 nahiyeye ve 1555 köyden oluşmaktadır. 1891'de Cuiet'ye göre nüfusun dinsel ve etnik dağılımı şu şekildedir.

Dinsel Grup	Topluluk Adı	Sayı	Toplam
Müslüman		180.000	180.000
Hıristiyan	Ermeni Gregoryen	15.000	
	Nasturi Reaya	40.000	
	Nasturi Otonom	52.000	
	Katolik Keldani	5.000	112.000
Yahudi		4.000	4.000
Yezidi		4.000	4.000
Genel Toplam			300.000

Şemdinan, Mahmudi (Saray), Mamüretül-Hamid (Hoşap), Beytüşşebap, Culemêrg ve İmadiye. 1898'de kaza sayısı 6'ya düşmüş olup 43 nahiyeye ve 769 köy görünmektedir. 1903 Devlet Salmamesi'nde aynı idari bölünme korunmakla birlikte, Beytüşşebap ve İmadiye kazalarının Hakkâri Sancağı'na bağlı olmadığı görülmektedir. 1916'da ise, yine Van Vilayeti'ne bağlı olan Hakkâri Sancağı, Culemêrg, Gevar, Şemdinan, Mamüretür-Reşad, Muradiye (bugün Van'a bağlıdır), Beytüşşebap ve Hoşap (günümüzde Van iline bağlı) kazalarından oluşmaktaydı. Hakkâri, 1924 yılında merkezi Culemêrg olarak vilayet oldu. 20 Mayıs 1933'te Van iline bağlı bir

ilçe haline getirilen Hakkâri, 4 Ocak 1936'da tekrar il yapıldı.

7.1. Osmanlı'nın Son Döneminde Hakkâri

XIX. yy'ın ikinci yarısından itibaren Nakşibendiliğin Halidiye kolunun bölgedeki en önemli temsilcisi olan Seyyid Taha, klasik Kürt imaretlerinin kalkmasıyla beraber bölgede başvurulan bir makam olmaya başladı. Şemdinli'nin idari merkezi olan Nehri köyünde faaliyetlerini yürüten Seyyid Taha, 1826-1828 İran-Rus savaşında Rusya'nın bölgede etkisi-

ni artırdığı dönemde İran yönetimindeki Kürt aşiretlerinin Osmanlı lehinde tavır almalarına çalışmış ve bunda başarılı olmuştur. İran Şahı Muhammed Şah ile iyi ilişkiler geliştirmiş ve bunun sonucu olarak Şah, tekkesinin giderleri için kendisine İran tarafında bulunan birkaç köyün geliri bağışlamıştır. 1853'te Kırım Savaşı patlak verince Seyyid Taha, Dağıstan'daki Şeyh Şamil ile birlikte Ruslar'a karşı cihad ilan etti. Seyyid Taha'nın ölümünden sonra kardeşi Seyyid Salih, bu işe devam etti. Amcasının 1864'deki ölümü üzerine Nehri tekkesi postuna Seyyid Taha'nın oğlu Seyyid Ubeydullah geçti.

Döneminde çok etkin bir şahsiyet olan Seyyid Ubeydullah'ın Nehri'deki tekkesi her gün farklı sınıflardan 500-1000 kişiyi ağırlıyordu. O, sorun ne kadar küçük olursa olsun gelen kişi ile yakından ilgileniyordu. Ev hayatı oldukça sade idi. Halk ona derin bir sevgi ve saygı gösteriyordu. 93 harbinde (1877-1878) müritleri ile beraber Ruslara karşı savaştı. Fakat 93 harbinden sonra imzalanan Berlin antlaşmasıyla İngilizler ve Ruslar Kürtlerin meskûn olduğu bölgede Ermenilerin durumunun iyileştirmesini Osmanlılara kabul ettirdiler. 1880'de Otorite boşluğu, göçebe

aşiretler, Osmanlı-İran sınır problemleri ve bölge memurlarının yolsuzlukları gibi nedenlerden dolayı oldukça karmaşık bir durumda olan bölgede Seyyid Ubeydullah İran'a karşı büyük bir isyan hareketi başlattı. Rusya ve batılı devletlerin devreye girmesi ve İran-Osmanlı devletlerinin anlaşmaları üzerine isyan başarısız oldu. Aslında bu hareketin Osmanlı politikası doğrultusunda Avrupalılarca kurulması öngörülen Ermenistan yerine Seyyid Ubeydullah öncülüğünde İran'daki Kürt bölgelerini de kapsayan bir özerk Kürt bölgesi oluşturulması amaçlanmıştı. Çünkü hareket süresince İran, Rusya ve İngiltere sürekli hareketin Osmanlılar tarafından teşvik edildiğini iddia etmişlerdi. Seyyid Ubeydullah çağırıldığı İstanbul'da bir miktar kaldıktan sonra tekrar Şemdinli'ye geldi. Bunun üzerine yakalanarak Mekke'ye sürgüne gönderildi ve orada vefat etti. İkinci Meşrutiyetin ilanı ile İstanbul'a gelen Seyyid Ubeydullah'ın oğlu Seyyid Abdulkadir Osmanlı ayan meclisine seçildi ve Şurayı Devlet Başkanlığı (Danıştay Başkanlığı) yaptı. Kürt Teali Cemiyetinin de kurucusu olan Seyyid Abdülkadir 1925'te Şeyh Said isyanıyla ilişkisi olduğu gerekçesiyle Diyarbakır'da oğlu Mehmet'le birlikte idam edildi.



Koçanis (Konak) Kilisesi

7.2. Birinci Dünya Savaşı ve Hakkâri'de Rus İşgali

Rusların Urmiye bölgesinde etkinliklerini artırmasıyla Nesturiler ile yakın ilişkiler kurmaya başladılar. 1906'da Mar Şemun Bünyamin ile Rus diplomatları arasında gerçekleşen görüşmede Patrik, Rus diplomatı Tilmen'e, Ruslar Van'ı ele geçirip Nesturileri silahlandırabilirse 40.000 kişilik bir ordu hazırlayabileceğini, bu orduyla Bitlis- Musul arasındaki yerleri Rusya adına işgal edebileceğini bildirdi. Bu arada 1910 yılında Osmanlı'nın Urmiye fahri konsolonsu olarak çalışan Baz köyü (Çanaklı) Nesturilerinden Ağa Petros Ruslar lehine çalışarak Urmiye havalisindeki 15.000'e yakın Nesturi'nin Rus Ortodoks mezhebine girmesini sağladı. Birinci Dünya Savaşı başlar başlamaz Van Valisi Tahsin Paşa, Mar Şemun'a haber göndererek savaş esnasında Rusya'ya yardım etmemesini ya da en azından tarafsız kalmasını buna karşın Nesturilere yönelik iyileştirmeler yapılacağını bildirdi. Ama buna rağmen Rus konsolonsu Bidinski'nin Kasım 1914'te Mar Şemun'a gönderdiği adamları Patriğin isyana hazır olduğunu bildirdiler. Aralık 1914'te Sarıkamış yenilgisi ve Halil Paşa komutasındaki ordunun Dileman'da hezimete uğramasıyla Ruslar Van'a ulaştılar. Bu arada 18 Nisan 1915'te Nesturiler Dêz (Kırıkdağ) bölgesinde Mar Şemun öncülüğünde toplanarak Ruslar ile beraber Osmanlı ve Kürtlere karşı savaş kararı aldılar. Aslında Nesturi aşiret reisleri ve Mar Şemun'un amcası Nemrud Efendi bu fikirde değildiler. Fakat Mar Şemun ve papazlar kendi düşüncelerini kabul ettirdiler. Ardından Mar Şemun Rus komutanı Çernobuzov ile Selmas'ta görüştü. Burada kendisine 300 tüfek ve 150.000 mermi verildi ve 20.000 tüfek sözü verildi.

Bu arada Hakkâri eşrafından bir grup Dêz köyünde Mar Şemun'u ziyaret ederek onun tavrını öğrenmek istediler. Orada Mar Şemun'un eski hukuku çiğnediğini ve Ruslar ile birlik halinde olduğunu öğrenince Culemêrg'e dönüp 1915 Mayıs'ının 21'inde bölgeyi terk ederek Irak'a göç ettiler. Mar Şemun 10 Mayıs

1915'te Rus komutanı ile bir görüşme yaparak Nesturileri Rusya yanında savaşmaya çağırdı. Osmanlı birliklerinin Bitlis'e çekilmesinden yararlanan Ruslar, daha da güneye ilerleyerek 23 Mayıs 1915 'te Hakkâri'yi ele geçirdiler.

Bunun üzerine Haziran 1915'te Musul Valisi Haydar Bey öncülüğünde ordu birlikleri ve Hakkâri- Bahdınan aşiretlerinin yoğun olarak katıldığı kuvvetler güneyden Nesturiler üzerine yürümeye başladı. Çukurca'nın Marufan (Kurudere) köyünde karargah kuran bu ordu üç yönden Nesturiler üzerine gidince Mar Şemun İran'daki Rus komutandan yardım istedi. Fakat Rus yardımı gelmeyince Ekim 1915'te bir yarma harekâtı düzenleyerek Selmas'taki Rus hatlarının gerisine sığındılar. Böylece Nesturilerin de bölgeden çekilmesiyle Hakkâri tamamen insandan arındı. İran'daki Rus yönetimi, sayıları 40.000'i bulan bu Nesturi göçmenleri Hoy, Selmas ve Urmiye'ye yerleştirdi. Eylül 1916 yılında 2000 Nesturi silah altına alınarak askeri eğitimden geçirildi. Rus silahları ile donatıldılar. Buradan 1918 yılına kadar Osmanlı ordusu ve Kürtler üzerine toplam 14 askeri hareket düzenlediler. 1917 Ekim Devrimi'nin ardından Rusların çekilmesiyle İngilizler yalnız kalan Nesturilerin yardımına geldiler. 18 Ocak 1918'de İngiliz yüzbaşı D. F. Greasy onlarla bir toplantı yaptı. Fakat 23 Mart 1918'de Mar Şemun'un Sımko Ağa tarafından öldürülmesiyle Nesturiler intikam amacıyla Selmas ve Dileman bölgelerinde büyük bir kıyım gerçekleştirdiler. Şubat ve Ağustos 1918 yılları arasında İngilizler lehine Osmanlı ve Kürt kuvvetleri ile savaştılar. Van'ın Nisan 1915'te alınmasıyla 7. Tümen Başkale'ye konuşlandırıldı. Bu tümen Selmas, Urmiye yönünden, Musul'da bulunan 6. Tümen de güneyden, Sımko Şikaki ve II. Seyyid Taha'nın kuvvetleri ile beraber Nesturilerin üzerine yürüdüler. Nesturiler bu gelişmeler üzerine 31 Temmuz'dan kısa bir süre önce Urmiye bölgesini boşaltarak 1918 yaz aylarında İngiliz işgali altındaki Hemedan'a, oradan da Bağdat yakınlarındaki Bakuba kampına yerleştiler. İngiliz kaynaklarına göre Urmiye'den ayrılan yaklaşık 75.000 kişiden 29.000'i yolculuk esna-

sında yok oldu. Mar Şemun XX. Paulus 1920'de ölünce onun yerine 12 yaşında olan yeğeni Es-hai geçti. Ama teyzesi Surma Hanım onun yerine Nesturilere liderlik etti. İngilizler Irak'a göç eden Nesturilerden askeri Levi birlikleri kurarak 1919- 1920 arasında Irak'ın kuzeyinde gerçekleşen Kürt isyanlarına karşı kullandılar.

7.3. Türkiye- Irak Sınırının Belirlenmesi

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra 30 Ekim 1918'de kabul edilen Mondros Mütarekesi'ne binaen İngilizler Kasım 1918'de Musul, İmadiye ve Zaho kasabalarını işgal etti. Osmanlı devletinin durumu 1919'da Paris Barış konferansında görüşülmeye başlandı. Nesturiler Paris Barış Konferansında temsil edilmek istediler. Amerika ya da İngiltere mandasında içinde Hakkâri'nin de olduğu çok geniş bir bölgede bağımsız bir devlet talebinde bulunuyorlardı. Fakat onların bu konferansa katılma talepleri Süryanilerin durumundan İngiltere hükümetinin haberdar olduğu ve Süryanilere temsil hakkı verilirse diğer toplumlara da temsil hakkı verilmesi gerekir bahanesiyle İngiltere tarafından reddedildi. Süryanilerin devlet isteği İngilizlerde Musul'un kuzeyinde hem Kürtlere hem de Türkiye'ye karşı Nesturilerin yerleştirileceği tampon bir bölge oluşturma fikri oluşturdu. Aslında İngilizler Nesturileri değil Musul'u nasıl alacaklarını ve nasıl koruyacaklarını düşünüyorlardı. Bundan dolayı Fransızlar lehine sürekli bağımsız devlet isteyen Ağa Petros'u 1921'de Fransa Marsilya'ya sürgün ettiler.

1923'te Lozan barış antlaşması imzalanmasına rağmen Musul ve Nesturi meseleleri çözülememişti. Bunun üzerine Mayıs 1924'de Haliç Konferansında taraflar bir araya geldiler. 24 Mayıs günü üçüncü oturumda İngilizler Lozan'daki iddialarına ek olarak Hakkâri ilinin, Beytüşebab, Culemêrg ve Revandız kazalarının Nesturi yurdu olarak Irak'a bırakılmasını talep etti. Bunun üzerine Haliç Konferansında bir sonuç alınmadan dağıldı. Bunun üzerine Lozan Barış Antlaşması'nın üçüncü maddesine istinaden mesele 20 Eylül 1924'te Milletler Cemiyeti

ti'ne havale edildi ve 24 Eylül 1924'te görüşülmeye başlandı. Bu çalışmalar devam ederken Türk Hükümeti, geçici bir sınır tespiti için Milletler Cemiyeti Meclisi'ne başvurdu. Türkiye'nin bu talebi üzerine 29 Ekim 1924 günü Brüksel'de olağanüstü bir toplantı yapan Milletler Cemiyeti Meclisi, Türkiye ile Irak arasında "Brüksel-Hattı" olarak bilinen geçici bir sınır belirledi ve tarafların belirtilen sınıra uymalarını istedi. Bu arada Hakkâri Valisi Halil Rifat Bey, 7 Ağustos 1924'te keşif için geldiği Hangediği'nde, Tuhup Nesturi aşireti Reisi Gilyane'nin saldırısına uğradı ve tutsak edildi. Aynı saldırıda il jandarma komutanı Binbaşı Hüseyin Bey'le üç jandarma eri de şehit edildi. Tiyari Nesturileri Reisi Hoşabe, valiyi serbest bıraktığı halde Hükümet, Nesturilere karşı güç kullanmaya karar verdi. Böylece 12-28 Eylül arasında Nesturiler tamamen sınır dışına çıkarıldı.

Milletler Cemiyeti, İngiltere'nin görüşü doğrultusunda tarafsız devletlerden müteşekkil üç kişilik bir komisyon kurma kararı aldı. Komisyon hazırladığı raporu 16 Temmuz 1925'te Milletler Cemiyeti'ne sundu. Bu raporla Brüksel hattı kesinleşti, Musul Irak'a bırakıldı ve Hakkâri Türkiye'ye bırakılarak İngilizlerin Hakkâri bölgesindeki Nesturiler lehine istekleri reddedildi. Başta Türkiye bunu kabul etmeyeceğini bildirdi ise de 5 Haziran 1926'da Türkiye, İngiltere ve Irak ile Ankara Antlaşması (Türk-İrak Sınırı ve İyi Komşuluk Antlaşması) imzalandı.

8. SONUÇ

Van Gölü ve Musul arasında bulunan Hakkâri bölgesi tarihin erken dönemlerinden beri insan toplulukları için bir yaşam alanı olmuştur. Hurri kökenli boyların birleşmesi sonucu ortaya çıkan Urartu- Nairi devletleri döneminde yüksek düzeyli bir kültür ve medeniyet ortaya çıkmıştır. Bu döneme ait eserler günümüze kadar ulaşmıştır. İslam'ın yayılmasıyla beraber Hz. Ömer döneminden itibaren Müslüman olan bölge halkı İslam kültür ve medeniyetine birçok katkı sunmuştur. Özellikle Eyyubiler ve Memlukler döneminde farklı alanlarda öne

çıkan birçok Hakkâriîlî âlim ve devlet adamı yetişmiştir.

XII. yy'dan itibaren siyasi olarak teşekkül eden Hakkâri yönetimi ile beraber Ortadoğu coğrafyasında varlığı daha fazla hissedilir bir hale gelmiştir. Abbasilerin yıkılışı ve Moğol istilası döneminde Memlukler ile iyi ilişkiler geliştirerek bölgede daha fazla rol oynamaya başlamıştır. XVI. yy'ın başlarında Osmanlı ve Safeviler arasında çekişmenin başlamasıyla Osmanlı Devleti ile beraber hareket eden Hakkâri beyleri edebiyat, mimari, kültür ve medeniyet alanlarında gözle görülür bir ilerleme kaydetmiştir. Bu meyanda bölge emir-

leri tarafından bölgede birçok medrese, cami vb. yapılar ortaya konulmuştur. Mir İmadeddin, Şerefhan, Pertev Bey vb. birçok Hakkâri beyinin edebiyat alanında ortaya koydukları eserler ile bu durum daha anlaşılır bir hale gelmektedir.

Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile beraber ortadan kalkan Hakkâri beyleri çoğu zaman Van ve Hakkâri sancakları olarak Van Vilayeti adı altında Osmanlı idari yapılanması içerisinde yer almıştır. Bu dönemde Şemdinli'nin o zamanki merkezi olan Nehri köyünde Seyyid Taha öncülüğünde kurulan Nehri Tekkesi ile bölgede dini anlamda yeni bir canlanma



Meydan Medresesi

yaşanmıştır. Bu ailenin mensupları bölge tarihinde önemli roller üstlenmişlerdir. Aynı zamanda Nehri Tekkesi Nakşibendiliğin Halidiye kolunun Anadolu'ya açıldığı bir giriş kapısı hüviyetini almıştır.

Hakkâri bölgesinde Müslümanlar ile beraber önemli bir Hıristiyan, Yahudi ve Yezidi nüfusu da yaşamıştır. Özellikle Nesturi Hıristiyanları bölge kültür, medeniyet tarihinde çok önemli bir role sahip olmuşlardır. Hakkâri'nin Koçanis (Konak) Köyü 300 yıldan fazla dünya Nesturilerinin patriklik merkezi olarak varlığını korumuştur. Birinci Dünya savaşında Rus ve İngilizlerden yana

tavır takındıkları için bölgeden ayrılmak zorunda bırakılmışlardır.

Birinci Dünya savaşı esnasında Rus işgaline uğrayan Hakkâri bölgesi üç yıl boyunca insansız kalmıştır. Bu süreçte büyük bir yıkıma uğrayan bölge nüfus alanında da büyük ölçüde azalmıştır. Savaşın bitiminden sonra Musul meselesinden dolayı sınır tespiti uzun bir süre sürüncemede kalmakla birlikte 5 Haziran 1926'da imzalanan Ankara Antlaşması ile Türkiye'ye dâhil edildi. Cumhuriyet döneminde 1924 yılında merkezi Çölemerik olarak vilayet haline getirildi. Hakkâri 20 Mayıs 1933'te Van iline bağlı bir ilçe haline getirildiyse de 4 Ocak 1936'da tekrar il yapıldı.

